

KARYS ANKSTYVOJOJE LIETUVOJE: ARCHEOLOGIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAS

Paulius Bugys

Abstract

The 13th and early 14th century was a time when Lithuania emerged as a grand duchy and became one of the biggest expansion forces in northeast Europe. Unfortunately, we have no information today about what the equipment of a Lithuanian warrior looked like at that time, except for archaeological data and poor historical sources. The aim of this article is to show that by using this apparently quite scanty information, we can create not only an image of the arms and armour used by a particular warrior; there is also a possibility to retrace specific features of warfare by Lithuanians. The search for analogues should not be limited to archaeology. Much information can be obtained from sources in the fine arts and applied arts. The analysis of Medieval art can be as important as research into weapons itself, because an archaeologically discovered object can easily be recognised in fine arts sources. However, this information should be analysed carefully, taking into account certain factors (the special conditions of Medieval art) that may cause the study to go in the wrong direction.

KEY WORDS: Medieval archaeology, military history, arms and armour, Lithuanian warrior, Medieval art.

129

Anotacija

XIII a. ir XIV a. pirmoji pusė buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atsiradimo ir tapimo viena iš didžiausių ekspansinių jėgų Šiaurės rytų Europoje periodas. Deja, išskyrus archeologijos duomenis ir skurdžius istorijos šaltinius, visiškai nėra duomenų, kaip atrodė tuometinio lietuvių kario ginkluotė. Šio straipsnio tikslas – parodyti, kad, naudojantis, atrodytų, lakoniška informacija, galima susidaryti vaizdą ne tik apie tam tikro kario naudotus šarvus ar ginkluotę, bet ir apie lietuviams būdingus karybos bruožus. Korektiška analogų paieška neturėtų apsiriboti tik archeologija. Daug informacijos gali suteikti ir kiti – vaizduojamosios ir taikomosios dailės – šaltiniai. Viduramžių meno kūrinių analizė gali tapti tokia pat svarbi kaip ir pačių ginklų analizė, kadangi archeologinis objektas gali būti lengvai atpažįstamas dailės šaltiniuose. Tiesa, ši informacija turi būti kruopščiai išanalizuota, atsižvelgiant į tam tikrus niuansus (specifines viduramžių meno sąlygas), dėl kurių tyrimas gali krypti neteisinga linkme.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: viduramžių archeologija, karo istorija, ginkluotė ir šarvai, lietuvių karys, viduramžių menas.

Paulius Bugys, dr., senior researcher, General Jonas Žemaitis Military Academy of Lithuania, Center of Military History, Šilo g. 5A, LT-10322 Vilnius, Lithuania. E-mail: paulius.bugys@gmail.com.

Lietuvos specifika viduramžių karo archeologijoje

Analizuojant XIII a. vidurio – XIV a. pirmosios pusės Lietuvos karybą, būtina apžvelgti ginkluotės tendencijas ir atsižvelgti į tam tikrus kultūrinius bruožus, būdingus šiam regionui. Lietuva XIII a. viduryje susikūrė Mindaugui galutinai pajungus savo valdžiai kitus kunigaikščius. Lietuvos Karalystė egzistavo labai trumpai. Su karaliaus Mindaugo nužudymu baigėsi ir trumpas naujos oficialios religijos vystymosi laikotarpis Lietuvoje. Manoma, kad krikščionybė per tuos neilgus metus nespėjo įleisti gilesnių šaknų ne tik tarp paprastų žmonių, bet netgi valdančiajame elite. Archeologiniai duomenys jokių pokyčių nei laidojimo paminkluose, nei gyvenviečių kultūrinuose sluoksniuose nerodo. Nors gali būti, kad dar Mindaugo laikais pakrikštyta nedidelė krikščionių bendruomenė pagoniškoje Lietuvoje savarankiškai egzistavo iki antrojo oficialaus krikšto 1387 m. Tai lyg ir liudija pavieniai archeologiniai duomenys bei keistai išlikusi, XIII a. menanti, lietuviška žegnonė, būdinga XIII a. vokiečių krikštytomis tautoms¹. Ir vis dėlto šiuo laikotarpiu Lietuvos archeologinėje medžiagoje galima pastebėti kai ką ypatinga, susijusį su kaimynams netikėtai prasidėjusiais lietuvių plėšiamaisiais žygiais, ekspansija ir iš to išplaukusiu Lietuvos kūrimusi bei stiprėjimu. Istorikų nuomone, Lietuvos kūrimąsi skatino ir intensyvios kovos su XIII a. atsiradusiu nauju priešū – Vokiečių ir Kalavijuočių ordinais (1237 m susijungusiais į vieną). Istorijos šaltinių duomenimis, Lietuvos (jau ne lietuvių) žygiai į kaimynų žemes prasidėjo kiek anksčiau nei Mindaugas iškilo kaip Lietuvos didysis kunigaikštis. Dar XII a. pradžioje lietuviai, „Būtųjų laikų pasakojime“ minimi kaip amžini duoklininkai ir žirgšeriai, šio amžiaus pabaigoje ima plėsti kaimynines žemes, sulaukdami vis didesnių kronikininkų keiksmų savo atžvilgiu². Labai gali būti, kad procesai, įvykę dar XIII a. pabaigoje, buvo sėkmingų lietuvių žygių ir politikos į rusėnų žemes rezultatas. Neabejojama, kad lietuviams labai padėjo ir Aukso ordos invazija į Kijevo Rusią XIII a. 4-ajame dešimtmetyje, išsekinusi rusėnų jėgas ir atvėrusi galimybę Lietuvai pasireikšti Rusios šiaurės vakaruose. Ir vis dėlto sunku pasakyti, ar be XII a. pab. – XIII a. pr. lietuvių žygių dar prieš Aukso ordos invaziją jie būtų sugebėję atlikti tai, kas žinoma istorijos šaltiniuose. Palikus istorijos interpretacijas istorikams, pabandykime pažvelgti, ką apie šį laikotarpį pasakoja archeologiniai duomenys.

Vadovaujantis elementaria logika, karinė ekspansija į rytus ir kiek vėliau prasidėjusi kova su ordiniais vakaruose bei šiaurėje turėjo palikti pėdsakų ir archeologinėje medžiagoje. Gana įtempta kova su ordiniais galėjo lietuviams suteikti daugiau duomenų, susijusių su Europos karinėmis naujovėmis ir vakarietiška mūšių taktika, o kova rytuose turėjo atnešti ir daugiau materialių vertybių, ką ir liudytų ta kryptimi vykdyta ne tik

¹ ZINKEVIČIUS, Zigmas. Dėl Mikalojaus Daukšos rašomosios kalbos kilmės. *Baltistica*, 1999, t. XXXIV, nr. 2, p. 245–248.

² *Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Sud. Darius ANTANAVIČIUS, Darius BARONAS, Artūras DUBONIS, Rimvydas PETRAUSKAS. Vilnius, 2005.

ekspansija, bet ir plėšiamieji žygiai. Tokia situacija turėjo lemti karinio elito natūralų praturtėjimą ir išsiskyrimą tarp karinės bendruomenės. Deja, Lietuvos archeologiniai duomenys apie šį laikotarpį ne itin gausūs. Bent jau taip atrodo iš pirmo žvilgsnio. Viduramžių kapinynų ištirta palyginti nemažai, bet iki šiol egzistuoja didžiulė tikslesnio datavimo problema. Šis laikotarpis sunkiai išskiriamas, ir kapinynai dėl įvairių laikotarpių kapų juose datuojami gana grubiai – XIII–XIV a. ar net XII–XIV amžiais.

Kremacijos plitimo Lietuvoje ir religinių reformų temą ir iš jos išplaukiančias diskusijas atidėjus į šalį, derėtų atkreipti dėmesį į XIII–XIV a. kapų įkapes ir jų kaitą. Teisinga įkapių analizė padėtų išspręsti ne tik datavimo problemas šio laikotarpio archeologinėje medžiagoje, bet ir įžvelgti tam tikrus pokyčius, vykusius XIII–XIV a. Lietuvos visuomenėje. Gediminas Petrauskas, disertacijoje³ analizuodamas laidoseną viduramžių Lietuvoje, išskiria kai kuriuos regioninius degintinių kapinynų dėsningumus, kuriuos dar XIII a. pradžioje galima susieti su gentiniais skirtumais, būdingais vėlyvajam geležies amžiui. Savo ruožtu XIII a. viduriu – XIV a. datuojami kapai rodo kažką panašaus į Lietuvos vienijimo procesą – didžiulėje teritorijoje įsivyrąja kremacijos paprotys, įkapsės suvienodėja, dingsta regioniniai skirtumai. Archeologija čia tarsi patvirtina istorinius šaltinius – baltų genčių konsolidacijos varikliu tapo lietuviai, kurių laidosenos būdas paplito ir stiprėjančios didžiosios kunigaikštystės baltiškose žemėse.

Kapinynų medžiagoje ieškant Lietuvos karinio potencialo atspindžių, itin svarbus su kariais ir jų žirgais siejamų kapų klausimas. Labai gali būti, kad būtent kremacijos, kaip lietuviams įprasto laidojimo būdo, plitimas į kitų baltiškų genčių teritorijas yra susijęs su dar viena sudėtinga tema – leičiais. Sunku pasakyti, ar tyrinėtojų minima „religinė reforma“⁴ iš tiesų įvyko ir leičiai tapo valdovo politikos ir diegiamos tvarkos skleidėjais, bet degintinių kapų plitimas ir tam tikras materialinės kultūros suvienodėjimas Lietuvos ribose ryškiai pastebimi. Be laidosenos tradicijos sąlyginės niveliacijos, galima matyti ir įkapių vienodumą tuometinės Lietuvos teritorijoje. Analizuojant su karių (leičių?) sluoksniu siejamus kapus, minėtą teritoriją apimantis bendrumas matyti dar ryškiau. Ši situacija puikiai atsispindi tyrinėjant ne tik kario ginkluotę, bet ir raitelio bei žirgo aprangos komplektą. Įdomu, kad vientisumą galime pastebėti ne tik tarp tuometinės Lietuvos regionų, bet ir pačiame su kariais ir jų žirgais siejamame įkapių komplekte⁵. Ši tendencija išlieka nepaisant to, kad tam tikri žirgo ir raitelio aprangos elementai varijuoja tipologiškai. Pavyzdžiui, daugeliu atvejų, nepaisant to, kokio tipo būtų balnakilpės, jos ornamentiška ir stilistiška yra susijusios su likusio-

³ PETRAUSKAS, Gediminas. *Laidosena viduramžių Lietuvoje: mirusiųjų deginimo paprotys*. Disertacija. Vilnius, 2017.

⁴ VAITKEVIČIENĖ, Daiva; VAITKEVIČIUS, Vyktintas. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. *Lietuvos archeologija*, 2001, t. 21, p. 311–334; PETRAUSKAS, Gediminas. Prie Lietuvos valstybės susidarymo klausimo sugrįžtant: laidojimo papročių aspektas. *Res Humanitariae*, 2015, t. XVII, p. 123–124.

⁵ ANTANAVIČIUS, Juozas. X–XIII a. žirgų kamanos iš Pakalniškių. *Kraštotyra*, 1969, p. 103–109; ANTANAVIČIUS, Juozas. Balno kilpos Lietuvoje X–XIV a. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1976, nr. 1, p. 69–81.

mis žirgo (o kai kuriais atvejais – ir raitelio) aprangos detalėmis. Greičiausiai tokia situacija rodo jų vietinės gamybos galimybę. XIII–XIV a. datuojamos balnakilpės, kaip ir kitos žirgo bei raitelio aprangos detalės, yra labai svarbus elementas ne tik minėto laikotarpio Lietuvos kario rekonstrukcijos, bet ir pačios karybos klausimui. Balnakilpių įvairovė to laiko Lietuvos kapinynuose rodo kavalerijos svarbą lietuvių karyboje ir kontaktų (karinių ar taikių) su kaimyninėmis tautomis ar teritorijomis gausą. Esant tokiai situacijai, kalbėti apie XIII a. vidurio – XIV a. pirmosios pusės Lietuvos militarinį uždarumą visiškai nebelieka prasmės, ir šio laikotarpio Lietuvos kario rekonstrukcijos klausimas, viena vertus, tampa dar sudėtingesnis, o kita vertus, – lengviau atsakomas, į pagalbą pasitelkiant kaimyninių šalių istorijos šaltinius, ikonografinius bei archeologinius duomenis.

Panašu, kad Lietuvos kariuomenė, pradėjusi savo ekspansiją iš esmės visomis kryptimis, perėmė ne tik gausybę skirtingų tipų žirgo aprangos detalių, bet ir mūšių taktikos gudrybių kovoje su skirtingais priešais. Vis dėlto analizuojant sidabruotas XIII–XIV a. žirgo ir raitelio aprangos detales ir ginklus, galima pastebėti keletą tendencijų, jungiančių juos tarpusavyje. Rusijos archeologas Vladimiras Kulakovas, tyrinėdamas panašius artefaktus, juose įžvelgia netgi atskirą stilių (pavyzdžiui, skandinavišką vikingų laikotarpio stilių), suteikdamas jam pavadinimą „Glando“⁶. Nepaisant kai kurių kiek neįprastų mokslininko teorijų, šiuo atveju stilių įžvelgti tikrai galima. Deja, dar vis neatlikta išsamesnė jo analizė, išryškinant tik šiam stiliui būdingus bruožus, su kurių pagalba būtų galima lengvai išskirti jį archeologijoje. Stiliaus egzistavimą liudija ir tai, kad tam tikrų jam būdingų bruožų pastebima ne tik sidabruotose detalėse. Neinkrustuotų geležinių, šiam stiliui priskirtinų, artefaktų taip pat yra, bet jų inkrustacijos klausimas lieka atviras dėl sidabro neišlikimo tikimybės. Ateityje šią situaciją gali padėti išspręsti paviršiaus dangos cheminis tyrimas, kuriuo galima nustatyti akimis nematomus buvusios dangos likučius. Regis, sidabru inkrustuotų „Glando“ stiliaus dirbinių analizė gali padėti suvokti kai kurias baltų / lietuvių karinio elito formavimosi problemas bei atsakyti į jau senokai Europoje nagrinėjamą sidabru inkrustuotų kirvių, siejamų su kalavijais iš Bardželo ir Berlyno muziejų, klausimą⁷.

Analizuojant šio laikotarpio ginkluotę, pastebimos grynai vakarietiškos tradicijos su tam tikrais Šiaurės / Šiaurės rytų Europai būdingais elementais. Rytų Europos stėpių klajoklių įtaką galime įžvelgti iš tik jai būdingos šarvuotės (lameliaro) naudojimo, nors ir šis elementas lietuvių galėjo būti perimtas netiesiogiai – kaip karo grobis

⁶ КУЛАКОВ, Владимир. Изображения на плакированных серебром железных изделиях пруссов и куршей. *Res Humanitariae*, 2016, t. XX, p. 10–30.

⁷ PAULSEN, Peter. *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*. Berlin, 1939, S. 140–158; KOTOWICZ, Piotr. Early Medieval Ornamented Axes from the Territory of Poland. *Studia Universitas Cibiniensis, Series Historica*, 2011, *Supplementum* no. 1, pp. 105–132; BIERMANN, Felix. Mittelalterliche Kriegerausrüstung mit der Darstellung eines gehörten Tieres. *Waffen- und Kostümkunde*, 2002, Bd. 1, S. 63–79; КУЛАКОВ, Владимир. Культурное оружие балтов и славян X–XII вв. *Slavia Antiqua*, 1991 / 1992, nr. XXXIII, c. 115–130.

ar prekė – tarpininkaujant rusėnams. Laikui bėgant šis plokštelių šarvų tipas vis populiarėjo ne tik rytinėse LDK valdose, bet ir etninėje Lietuvoje. Remiantis archeologiniais duomenimis, viduramžių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dominuoja vakarietiški tipų kalavijai, o kardų pasitaiko labai mažai ir tik rytinėse didžiosios kunigaikštystės valdose – rytų slavų žemėse. Baltiškiosiose žemėse ir tikrojoje Lietuvoje kardų ar jų fragmentų visai neaptikta. Šiuo atveju gali būti, kad nors kariai ir naudojo kai kurių rytietiškių tipų šarvus, mūšio taktika išliko labiau vakarietiška su tam tikromis išlygomis.

Archeologinių tyrimų metu aptikti ginklai, šarvai ar jų detalės bei fragmentai ne visuomet gali stratigrafiškai datuojamuose sluoksniuose ar šalia aiškaus datavimo radinių, dėl to kyla nemažai datavimo, o iš to – ir artefakto tolesnio mokslinio interpretavimo problemų. Gana dažni ginčai dėl tam tikrų ginkluotės tipų atsiradimo „pirmenybės teisės“ lengvai būtų išsprendžiami pasitelkiant tinkamą datuoti informaciją, kas dažniausiai yra įmanoma vykdant nuoseklius archeologinius tyrimus bei taikant modernius datavimo metodus (radiometrinius, dendrochronologinius etc.). Deja, su karyba susijusių artefaktų neretai aptinkama atsitiktinai arba seniau vykdytų archeologinių tyrimų duomenys nebesuteikia tinkamos datuoti informacijos. Ši problema išsprendžiama lengviau – į pagalbą pasitelkiant gerai žinomą metodiką: koreliaciją, analogų paiešką, stiliaus analizę. Be abejo, taikant šiuos metodus, datavimas nėra itin preciziškas, o pats procesas itin imlus laiko, vis dėlto kai kuriais atvejais tai yra vienintelė išeitis. Pažymėtina, kad korektiška analogų paieška neturėtų apsiriboti tik archeologija. Daug informacijos gali suteikti ir kiti – vaizduojamosios ir taikomios dailės – šaltiniai, kurių šiuo laikotarpiu beveik nėra, bet santykinai daugėja XIV amžiu einant į pabaigą. Bet kuriuo atveju šią informaciją derėtų analizuoti labai atsargiai, atsižvelgiant į tam tikrus niuansus, galinčius pakreipti tyrimą klaidinga linkme.

Ikonografijos interpretacijos problemos

Analizuojant archeologinius artefaktus, viduramžių ikonografijos šaltiniai išlieka tokie pat svarbūs, kaip ir tyrinėjant patį objektą. Kai kuriais atvejais archeologiškai aptiktas objektas gali būti gana lengvai atpažįstamas dailės šaltiniuose. Pavyzdžiui, tam tikrų Lietuvoje rastų kalavijų bruožų galima išvelgti Vakarų Europos vaizduojamosios dailės šaltiniuose, kas atveria didesnes objekto interpretavimo galimybes nei naudojantis tik archeologine medžiaga. Priklausomai nuo šaltinio detalumo, pavyksta nustatyti ne tik artefakto tapatumą, bet ir jo tipą ar netgi variantą. Vis dėlto tokie sėkmės atvejai itin reti, ypač analizuojant viduramžių ikonografiją, o pavaizduotas objektas dažnai yra gana schematiškas ir primityvus, kartais ir paveiktas kūrinio autoriaus fantazijos, kas labai apsunkina interpretaciją.

Todėl ieškant ginklų ar šarvų analogų dailės šaltiniuose būtina itin kritiškai žvelgti į patį ikonografijos šaltinį. Taip pat būtina įvertinti kai kurių dailėje vaizduojamų objektų koegzistavimą, atsižvelgiant į skirtingų ginkluotės ar šarvų elementų datavimą.

Šį procesą geriausia būtų galima iliustruoti kalavijų makščių pavyzdžiu. Tyrinėjant kalavijus, makštys dėl trumpesnio naudojimo laikotarpio (daugeliu atvejų), yra tiksliau datuojamos nei patys kalavijai. Ieškant analogų viduramžių manuskriptų iluminacijose ar bažnyčių freskose, tikimybė, kad ten pavaizduotos kalavijų makštys labiau atskleidžia tam tikras tendencijas ar madą, yra gerokai didesnė nei to paties laikotarpio antkapiniuose paminkluose. Pavyzdžiui, nesame tikri, ar savininko naudoto kalavijo makštys, vaizduojamos antkapyje, yra iš antkapio sukūrimo, savininko mirties ar jo gyvenimo laikotarpio. Dar pavojingiau ten vaizduojamas makštis priskirti tam tikram kalavijo tipui. Kituose ikonografijos šaltiniuose vaizduojamos makštys ar kalavijai teoriškai laiko dviasių turėtų atitikti labiau. Nors ir šiuo atveju konkrečių šaltinių reikia vertinti labai kritiškai: nustatyti, ką konkrečiai dailininkas norėjo pavaizduoti, atsižvelgti į regioną ir į šaltinyje vaizduojamą regioną ar jo atstovus, į kūrinio sukūrimo laikotarpį bei jame vaizduojamą epochą. Taip pat įvertinti to meto dailėje egzistavusius kanonus ir, jei įmanoma, palyginti kitus to paties autoriaus kūrinius.

Vis dėlto grįžtant prie datavimo problemų, makštys dėl trumpesnio naudojimo laiko yra gerokai patikimesnis datavimo veiksnys negu kalavijai ir archeologinių sluoksnių stratigrafija, o su lydinčiųjų radinių pagalba galima gana tiksliai datuoti vieną ar kitą archeologų aptiktą kalavijo makštį ar jos fragmentą. Taip pat būtina atsižvelgti ir į radinio archeologinę aplinką, kuri gali būti atskleista ne tik minėtais stratigrafijos ar šalia esančių radinių identifikavimo metodais, bet ir bendra archeologinio sluoksnio aplinka bei to meto istorinių šaltinių, susijusių su tyrinėjama vietoje, duomenimis. Visų šių duomenų koreliacija padėtų tiksliau nustatyti tam tikrų artefaktų tikslesnį datavimą ir įvertinti jų atsiradimo konkrečioje vietoje priežastį. Pavyzdžiui, kalavijų makštys teoriškai galėjo būti pamestos mūšio metu, išmestos kaip susidėvėjusios, atiduotos meistriui taisyti ar to paties meistro panaudotos kaip pagalbini medžiaga kitų makščių gamybai. Taip pat negalime tiksliai nustatyti, koks apytiksliai buvo vieno kalavijo makščių naudojimo laikas. Tam trukdo įvairūs nežinomi veiksniai – jų naudojimo intensyvumas ir sąlygos bei galimybė, kad tam pačiam ginklui savininkas galėjo naudoti ne vienas makštis. Todėl tiksliai pasakyti, kada konkrečiai vienos ar kitos makštys buvo naudotos, yra vis tiek labai sudėtinga, nors teoriškai makštys turėtų atskleisti tam tikras egzistavusias madas ar tendencijas labiau nei kalavijai. Iš šio kalavijų ir makščių analizės atvejo matome, kiek veiksmų reikia įvertinti netgi jau, atrodytų, radus archeologiškai aptikto artefakto analogą ikonografijoje. Dar sudėtingiau pradėti tyrimą atvirkštine tvarka – analizuojant ikonografijos šaltinyje pavaizduotus ginklus ir šarvus.

Tyrinėjant kiek vėlesnį periodą, skurdžią viduramžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ikonografiją puikiai gali papildyti ir sfragistikos bei iš dalies heraldikos šaltiniai. Vis dėlto analizuojant heraldinius duomenis reikėtų atkreipti dėmesį į gerokai mažesnį jų patikimumą. Daugelis LDK herbų variantų yra kurti užsienio autorių, laikantis griežtų heraldikos taisyklių ir nelabai kreipiant dėmesį į vietinę tradiciją. Be abejo, neatmestina galimybė, kad herbo piešinio autorius tikrai buvo matęs lietuvių karius ir galėjo pavaizduoti šarvuotės detales, kurios iš tikrųjų buvo būdingos LDK kariams. Taigi ieškant heraldikos šaltiniuose istorinę tiesą atspindinčių šarvuotės bruožų, viską reikėtų vertinti itin atsargiai. Pirmiausia derėtų atkreipti dėmesį į tam tikro laikotarpio heraldikos taisykles, nustatyti, ar jomis vadovaujantis herbo piešimo metu nebuvo pakeisti ar kitaip paveikti kai kurie ginkluotės, šarvų elementai. Būtina peržvelgti ir kitus nagrinėjamo laikotarpio herbus (jei tai vienas herbų ir vienas autorius), įvertinti jų išvaizdą pagal heraldinį aprašymą bei palyginti juos su analizuojamu herbu. Taip būtų galima suprasti kai kuriuos piešinių autoriaus technikos ypatumus ir įvertinti stilizavimo ar fantazijos tikimybę. Atkreiptinas dėmesys ir į herbo iliuminacijos, regiono heraldikos ir vaizduojamosios dailės tradicijas.

Analizuojant sfragistikos duomenis, teisingos interpretacijos tikimybė yra gerokai didesnė nei dirbant su heraldikos objektais. Didelę reikšmę identifikuojant vaizduojamą ginkluotę ir šarvuotę turi tai, kad antspaudai buvo gaminami konkrečiam asmeniui, dažniausiai skulptoriui dirbant tiesiog pas užsakovą. Taigi tikimybė, kad antspaude bus pavaizduoti būtent konkrečiam regionui būdingi tam tikri bruožai, išlieka gana didelė. Be abejo, nagrinėjant šią medžiagą būtina atsižvelgti ir į kai kuriuos momentus, kurie gali sumažinti arba padidinti teisingos interpretacijos galimybę. Pirmiausia reikėtų atkreipti dėmesį į tas pačias heraldikos taisykles, įvertinti, kiek jos paveikė analizuojamo objekto vaizdavimą. Taip pat atsižvelgti į antspaudo detalumą ir atlikimo tikslumą. Pasitaiko atvejų, kai stilizuojamos vaizduojamosios detalės įgauna neaiškias formas, dėl kurių sumažėja teisingo interpretavimo galimybė, o kai kuriais atvejais identifikuojama neteisingai. Regiono vaizduojamosios dailės tradicijos ir netgi kai kurie kanonai taip pat gali turėti įtakos tiriant šiuos sfragistikos objektus. Ir vis dėlto antspaudai dėl anksčiau išvardytų savybių yra vieni naudingiausių pagalbinių ginkluotės tyrimo objektų, dažnai duodantys atsakymus netgi į sudėtingiausius klausimus.

Šalmai ir jų interpretacija

Tradiciškai baltiškais (lietuviškais?) nagrinėjamojo laikotarpio šalmais yra laikomi gerai žinomi ir ne kartą publikuoti artefaktai iš Rūsių (Kaišiadorių r.) ir Pakalniškių (Šakių r.) kapinynų bei jau nuo tarpukario Vytauto Didžiojo karo muziejuje saugomas kupolo

formos šalmas. Deja, šio šalmo radavietė nėra žinoma, ir tai trukdo kokybiškai interpretuoti artefaktą bei neleidžia tiksliau jo datuoti. Tokie šalmai buvo ne kartą nagrinėti – ieškota analogų, sąsajų su kaimyniniais kraštais, bandyta juos datuoti⁸. Šalmai dar kartą buvo peržvelgti šių eilučių autoriaus, ir interpretacija šiuo senu klausimu bus publikuota minėto muziejaus 2018 m. skirtame almanache. Dėl sudėtingo datavimo atmetus kupolo formos šalmą be aiškios radimo vietos, galima pasakyti, kad šalmą iš Pakalniškių, atsižvelgus į žirgo aprangos detalių pokyčius XIII a. Lietuvos kapinyuose, būtų galima datuoti XII–XIII a. pirmąja puse. Savo ruožtu šalmą iš Rūsių galima datuoti ne tik pagal jo formą ar konstrukciją. Kartu su šiuo artefaktu aptikti žąslai su masyviais laužtukais rodo, kad šis radinys, kaip ir šalmas iš Pakalniškių kapinyno, kadaise galėjo būti žirgo kapo dalis. Tokių žąslų kartu su pentiniais, balnakilpėmis ir ginklais aptinkama XIII–XIV a. datuojamuose Lietuvos kapinyuose. Naujausių tokių žąslų analogijų aptikta 2012 m. tyrinėtame Bedugnės kapinyne (Trakų r., Senųjų Trakų sen.). Degintiniuose kapuose rasta ne tik panašių žirgo aprangos detalių, bet ir pentinų bei ginklų ir šarvų fragmentų⁹. Su šiuo šalmu aptikti žąslai primena jau minėto „Glando“ stiliaus daiktus iš kitų Lietuvos kapinynų ir galimai buvo sidabruoti.

Archeologės Kazimieros Gabriūnaitės nuomone, kūgio formos šalmai galėjo būti pagaminti vietinių meistrų kopijuojant rusiškus, ir panašu, kad Lietuvos žemėse susiduria skandinavų bei rytų slavų šalmų gamybos tradicijos¹⁰. Būtų galima tik papildyti, kad šiuo atveju derėtų patikrinti ir kitų vakarinių kaimynų šarvuotės įtakos tikimybę. Turint omenyje, kad nemažai ikonografinėje medžiagoje vaizduojamų Vakarų Europos karių yra su kūginiais šalmais, tokia lietuvių šalmų raidos versija taip pat yra tikėtina. Todėl galima manyti, kad lietuviai šalmais nelabai ir išsiskyrė iš daugumos Europos šalių, sprendžiant iš jų turimos medžiagos, iliustruojančios tiek kūginių, tiek ir kupolinių šalmų naudojimą aptariamuoju laikotarpiu.

Kitas labai įdomus ir, tikėtina, su lietuviais susijęs šalmas aptiktas Gardine. Jį 1988 m. Nemuno skardžio kairiojo kranto nuogriuvoje aptiko grupė vienos Gardino mokyklos moksleivių ir perdavė muziejui¹¹. Šalmas aptiktas ne vienas – šalio jo rasta žirgo aprangos detalių ir visas ginklų komplektas, kurį sudarė kalavijas, kirvis, ietigalis, aksties antgalis, žiedmarškės fragmentas, smeigtukas, trys pentinai, žąslai ir balnakilpė¹². Atlikus radavietės apžiūrą, aptikta dar ir sagtelė. Tolesnių tyrimų šioje vietoje daryta nebuvo,

⁸ VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, Regina. Ankstyviausių šalmų Lietuvoje klausimu. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1965, nr. 2, p. 59–71; ГАБРЮНАЙТЕ, Казимиера. Локальные подражания раннесредневековых шлемов русского типа в Литве. *Acta Baltico-Slavica*, 1965, nr. 2, s. 115–133; КАЗАКЯВИЧЮС, Вытаутас. Шлем из Павирвите-Гудай. *Исторія Русі-України*, 1998, с. 129–135.

⁹ ПЕТРАУСКАС, Gediminas. Senųjų Trakų apylinkių (Trakų r., Senųjų Trakų sen., Bedugnės k.) žvalgomųjų archeologinių tyrimų 2012 m. ataskaita, 2013. *Lietuvos istorijos instituto rankraštynas* (toliau LIIR), f. 1, b. 6169).

¹⁰ ГАБРЮНАЙТЕ, К., Op. cit., с. 132.

¹¹ КРАУЦЭВІЧ, Алесь. Унікальная знаходка беларускай зброі. *Спадчына*, 1990, nr. 3, с. 49.

¹² КРАУЦЭВІЧ, Алесь. Комплекс зброі і рыштунку XIII стагоддзя з-пад Гродна. 3 глыбі вякоў. *Наш край*, 1992, с. 40–46.

todėl tiksliau pasakyti, kokio tai tipo paminklas, negalima. Kadangi jokių mirusiojo liekanų šalia nepastebėta, belieka tik spėlioti apie šio komplekso užkasimo paskirtį. Tai gali būti tiek lobis, tiek aukojimo vieta. Kita vertus, negalima atmesti ir varianto, kad tai – buvęs kapinynas, o mirusiojo liekanų nepastebėta dėl laidojimo vietai būdingos kremacijos. 2013 m. vykdyti archeologiniai šios vietovės žvalgymai nedavė jokių rezultatų – nei kapinyno, nei pavienių archeologinių radinių ten neaptikta¹³.

Neturint daugiau jokių archeologinių duomenų, prieš nagrinėjant šalimą reikėtų atsižvelgti į bendrą radinių, datuojamų XII–XIII a., kompleksą. Datavimą galima susiaurinti pagal vėlyviausiai datuojamus radinius – pentinus, kurie datuoti 1220 / 1230 m. – XIII a. pabaiga / XIV a. pradžia¹⁴. Iš viso inventoriaus išsiskiria sagtelė, kurios analogų šio komplekto publikacijų autoriai nerado. Panašios formos sagtelių aptinkama XIII–XIV a. baltiškuose kapinyuose, žirgų kapuose. Stilišškai artimų sagtelių aptikta Paalksnių¹⁵ ir Vėluvos (vok. *Alt-Wehlau*)¹⁶ kapinyuose, jos priskirtinos tam pačiam baltiškam „Glando“ stiliui. Sunku pasakyti, ar šiuos radinius galima priskirti baltams, nors tokią prielaidą lyg ir patvirtintų sagtelė bei radimo aplinkybės – jeigu tai degintinis kapinynas arba auka. Vis dėlto pats šalimas tikriausiai yra slaviškos kilmės ir priskiriamas II A tipui. Rusų ginkluotės tyrėjo Anatolijaus Kirpičnikovo nuomone, jo konstrukcija panaši į šalimą iš Kijevo Desiatinos cerkvės konstrukciją¹⁷. Pagal šią analogiją jis turėtų būti datuojamas XIII a. pirmąja puse, bet, įvertinus šalia aptiktų radinių specifiką, datavimą drąsiai galima praplėsti iki XIV a. vidurio. Nors šis radinys analogijomis ir primena Rusijoje naudotas galvos apsaugas, vis dėlto negalime atmesti tikimybės, kad jis buvo ir lietuvio kario ekipuotės dalis, įgyta sėkmingų žygių į slavų žemes metu.

Kūginius šalimus dėvinčių baltų ar lietuvių karių galima pamatyti ir vaizduojamosios bei taikomosios dailės šaltiniuose. Ankstyviausias jų – šachmatų figūrėlė iš Krokuvos. Ši XII–XIII a. datuojama figūrėlė vaizduoja stovintį šarvuotą karį, rankoje laikantį kalaviją ir pavisos tipo skydą¹⁸. Šachmatų figūrėlėje galime įžvelgti, jog karys yra apsilikęs žvyniniais šarvais, kurių plokštelių apatinė dalis užapvalinta, galvą dengia kūgio formos šalimas ir žieduočio gobtuvas. Panašūs šalimai vaizduojami ant lietuvių karių galvų ir garsiajame Marienverderio pilies kolonos kapitelyje, datuojamame XIV a. pirmąja puse. Dar vienas svarbus XIV a. pradžios ikonografinis šaltinis yra ir Heinricho von Heslerio „Vokiečių ordino apokalipsėje“. Vienoje iš manuskripto iliuminacijų pavaizduota kova su pagoniška

¹³ Archeologo Jevgenijaus Vlasoveco žodinė informacija.

¹⁴ CLARK, John. *The Medieval Horse and its Equipment c. 1150–1450*. London, 1995, pp. 133–136; HILCZEROWNA, Zofia. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*. Poznan, 1956; КИРПИЧНИКОВ, Анатолий. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.* Ленинград, 1973, с. 141–145.

¹⁵ MICHELBERTAS, Mykolas. *Paalksnių archeologijos paminklai*. Vilnius, 2011, p. 118.

¹⁶ ВАЛУЕВ, Анатолий; КУЛАКОВ, Владимир. Тевтонский крест и бог Перкуно. *Наука в России*, 1999, № 6, с. 82.

¹⁷ КИРПИЧНИКОВ, Анатолий. *Древнерусское оружие: Доспех. Комплекс боевых средств IX–XIII вв.* (Археология СССР, № 3). Ленинград, 1971, рис. 8.

¹⁸ NOWAKOWSKI, Andrzej; ORLOWSKI, Tomasz. Dwa przedstawienia uzbrojenia baltyjskiego w Śriedniowiecznej plastyce figuralnej z ziem polskich. *Archeologia*, 1984, t. VIII, s. 83–95.

mitinių Gogo ir Magogo tautų kariuomenė¹⁹. Spėjama, kad priešininkų kariuomenės vadais pavaizduoti Vokiečių ordino magistras ir Šventosios Romos imperijos imperatorius. Pagonių bei krikščionių kariuomenė, kaip ir būdinga to meto vaizdavimui, dėvi šio, manuskriptą menančio, laikotarpio šarvus. Labai nemaža tikimybė, kad minėtoje iliuminacijoje vaizduojami pagonyms galėjo būti traktuojami kaip pagrindiniai to meto Vokiečių ordino priešai – lietuviai kariai, nešiojantys būtent kūgio pavidalo šalmus. Remdamiesi šių ikonografinių šaltinių datavimu, galime teigti, kad iš archeologijos žinomų kūginių šalmų datavimas galėtų būti praplėstas iki XIV a. pirmosios pusės ar bent pradžios.

Iki šiol daug diskusijų kelia šalmas, aptiktas 1968 m. Slanime²⁰ (dab. Baltarusija). Jo kupolo forma ir dalinė veido apsauga iš pirmo žvilgsnio primena skandinaviškus Vendelio ar vikingų epochų šalmus. Slanimo šalmo skandinaviškos kilmės versija iki šiol yra pati populiariausia ir sulaukianti daugiausia palaikymo būtent dėl šalmo išvaizdos. Ši teorija, pasiūlyta ir išplėta archeologės Fridos Gurevič²¹, ilgą laiką dominavo ir suteikė pagrindą įdomioms diskusijoms vikingų įtakos Vakarų Baltarusijos teritorijoje klausimu. Archeologas Jaroslavas Zverugo pažymėjo, kad šio šalmo forma primena Pavirvytės-Gudų kapinyno garsiausią radinį, ir priskyrė jį baltiškų šalmų grupei. Kupolo forma ir konstrukcija primena ir prūsiškąjį šalmą iš Dulokaimio (*Dollkeim*, dab. Kovrovo). Būtina paminėti ir tyrėjo Jurijaus Petrovo išvadas, padarytas analizuojant šį šalmą. Jo nuomone, šis šalmas yra trūkstamoji grandis tarp skandinaviškų „akiniuotųjų“ ir rusiškųjų šalmų su vadinamomis *puskaukėmis*²². Vis dėlto ši teorija sunkiai tikėtina, žinant vieno ir kito tipo šalmų paplitimo arealus. Šalmą priskiriant vienam ar kitam tipui, labai praverstų ir tikslesnis jo datavimas. Tyrėjų nuomonė nevienoda – artefaktas datuojamas X–XI ir XI–XII amžiais. Deja, nevienodos tyrėjų nuomonės ir šalmo radimo aplinkybės kol kas jokios įtikinamesnės informacijos nesuteikė. Taigi labai panašu, kad pagal šio radinio konstrukciją jį tikrai būtų galima priskirti baltiškiems šalmams iš Lietuvos, Latvijos ar Prūsijos. Vis dėlto situaciją keičia antnosis. Taigi, nors šis radinys ir turi konstrukcijos atitikmenų baltų žemėse, skiriasi būtent antnosiu. Žinodami, kad panašūs baltiški šalmi datuojami maždaug XIII a., galbūt galime šiam laikotarpiui priskirti ir šį radinį. Daug klausimų kelianti veido apsaugos detalė kartais pastebima vakarietiškuose XII–XIII a. šalmuose, todėl gana sunku šį artefaktą priskirti tam tikrai kultūrai ar tikslesniam laikotarpiui. Žinoma, kad nuo XIII a. vidurio Slanimas jau priklausė LDK, taigi neatmestina ir vakarietiška šio šalmo kilmė, tuo labiau kad prijungus šias žemes prie Lietuvos jos tampa dar vienu Vokiečių ordino antpuolių objektu. Vakarų Europai būdingą antnosį gal labiau derėtų vadinti *veido apsauga*, nes jo aukštis siekia 15 cm, taigi jo apatinė dalis turėtų dengti ir smakro sritį. Analogiškų veido

¹⁹ *Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu* (Mikalojaus Koperniko universiteto Torunėje biblioteka), sygn. Rps. 44/III, k. 167v–168r.

²⁰ ЗВЕРУГО, Ярослав. Археологические работы в Слониме. *Беларускія старажытнасці*, 1972, с. 273.

²¹ ГУРЕВИЧ, Фрида. Скандинавские находки X–XI вв. на территории Белоруссии. *Скандинавский сборник*, 1990, т. XXXIII, с. 110–121.

²² ПЕТРОВ, Юрий. Древнерусские шлемы с полумасками. *Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии*, 1997, т. II, с. 142.

apsaugų nei Europoje, nei Azijoje archeologų nėra aptikta, todėl lieka remtis ikonografijos šaltiniais. Veido apsaugos, pritvirtintos veido dalyje ties šalmo kraštu, atsiranda XII a. pabaigoje ir itin išplinta kryžiaus žygių metu²³. Tiesa, jos skiriasi nuo mūsų nagrinėjamosios – gerokai mažesnės akių skylės (vizorai) ir ties nosimi bei burna išgręžiotos ventiliacinės skylutės. Šie šalmai dažniausiai yra plokščia viršutine dalimi ir pagrįstai laikomi didžiųjų šalimų tiesioginiais protėviais.

Šalmas iš Slanimo tam tikra veido apsauga ir pusapvaliu viršumi labai primena vieno Vakarų Europoje XII a. pabaigoje – XIII a. naudoto tipo šalimą, panašų į anksčiau aprašytuosius. Karių, dėvinčių šalimus su beveik analogiškais antveidžiais, galima pamatyti Ispanijoje (Navaroje) – Sangvėsos Karališkosios Švč. Marijos (*Sanguesos Santa Maria la Real*) bažnyčios portale, Italijoje – Spoleto šventųjų Jono ir Povilo (*Spoleto Santi Giovanni e Paolo*) bažnyčios freskoje, taip pat 1170 m. „Rolando giesmės“ rankraštyje („*Rolandslied des Pfaffen Konrad*“) bei 1200 m. angliško psalmyno, saugomo Londono Britų muziejuje, iliuminacijoje, vaizduojančioje Kenterberio arkivyskupo šv. Tomo Beketo nužudymo sceną. Visi šie ikonografijos šaltiniai, vaizduojantys karius su panašiais šalmais, datuojami XII a. pabaiga – XIII a. pirmąja puse. Taigi iš pirmo žvilgsnio „baltiškai“ ar „skandinaviškai“ atrodantys kai kurie šalmo konstrukcijos elementai gali būti visai nevietiniai ir puikiai žinomi visoje Europoje. Sunku pasakyti, ar teisingas baltarusių archeologas Mikalajus Plavinskis, manantis, kad šalmas iš Slanimo atsirado susiliejęs baltų ir Vakarų Europos tradicijoms²⁴. Regis, šis klausimas galutinai dar taip ir neatsakytas.

Grįžtant prie anksčiau minėtų tiesiogiai su Lietuva (ar baltais) susijusių ikonografijos šaltinių, galima pažymėti, kad visi ten vaizduojami kariai, be šalimų, dėvi ir šarvus. Spėjami lietuviai kariai Marienverderio kolonos kapitelio bareljefe ir „Vokiečių ordino apokalipsės“ iliuminacijoje yra puikiai ginkluoti ir dėvi ilgarankoves žiedmarškes, grandinių šarvų gobtuvus bei kojines. Grandiniai šarvai – bene geriausiai žinomi ir populiariausi šarvai Europoje – kaip atskiras tipas ar pagalbinė šarvų detalė itin svarbų vaidmenį karyboje atliko daugiau nei 1 500 metų²⁵. Ikonografijos, vaizduojančios karius, dėvinčius šio tipo šarvus, yra be galo daug. Skirtingi žiedmarškės vaizdavimo būdai, XIX a. prasidėjęs rimtiems šarvuotės tyrimams, Europos mokslininkams leido sugalvoti netikėčiausių, niekada neegzistavusių šarvų rūšių. Tik laikui bėgant situacija pasikeitė, ir šiuo metu panašios klaidos beveik nebedaromos. Grandinių šarvų naudojimą XIII–XIV a. pirmosios pusės Lietuvoje liudija ir archeologinė medžiaga.

²³ NICOLLE, David. *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350: Islam, Eastern Europe and Asia*. London, 1999, pp. 386–387; LEPAGE, Jean-Denis. *Armies and Weapons in Western Europe*. London, 2005, pp. 88–90.

²⁴ ПЛАВИНСКИ, Миколай. Слонімскі шлем (датаванне і паходжанне). *Гістарычны Альманах*, 2003, т. VIII, с. 144.

²⁵ VIKE, Vegard. *Ring Weave – A metallographical analysis of ring mail material at the Oldsaksamlingen in Oslo*. Oslo, 2000.

Įspūdingiausi grandinių šarvų fragmentai (didžiausias – net 23 cm ilgio) aptikti Obelių senkapio kapo nr. 60 sampile²⁶. Spėjama, kad tai – žiedmarškės krūtinės ir rankovės fragmentai²⁷. Lietuvos nacionalinio muziejaus fonduose saugomi nemaži žieduočio fragmentai ir iš Mikytų. Deja, tai atsitiktinis radinys, ir duomenų, kad šie fragmentai būtų rasti Mikytų senkapio ar piliakalnio teritorijoje, nėra. Radinys sudarytas iš vieno didesnio (apie 120 mm pločio) ir keturių mažesnių žieduočio fragmentų, taip pat 48 pavienių ir trijų į poras sujungtų grandelių. Vytauto Didžiojo karo muziejuje Kaune eksponuojami dar tarpukariu į muziejų patekę grandinių šarvų fragmentai iš Ruseinių, Tolišių (spėjama) senkapių, Bubių piliakalnio ir Kauno pilies. Deja, tikslesnių duomenų, išskyrus muziejaus datavimą, apie šių artefaktų radavietes nėra. Žiedmarškių grandelių rasta ir jau minėtame Bedugnės kapinyne²⁸.

Karys, pavaizduotas šachmatų figūrėlėje iš Krokuvos, dėvi kitokius – žvyninius – šarvus. Šioje XII–XIII a. datuojamoje figūrėlėje pavaizduotas stovintis šarvuotas karys, rankoje laikantis kalaviją ir lietuviškam tipui priskiriamą skydą – pavisą. Šarvų plokštelių apatinė dalis užapvalinta, galvą dengia minėtas kūgio formos šalmas ir žieduočio gobtuvas²⁹. Sunku pasakyti, kokius tiksliai šarvus norėta pavaizduoti šioje figūrėlėje, bet apie XIII a. baltų / lietuvių naudotus plokštelines šarvus duomenų suteikia ir archeologija. Ne žvyninių, o kito plokštelių šarvų tipo – lameliario – detalių aptikta ir XIII–XIV a. pirmąja puse datuojamuose archeologijos objektuose. Pirmosios lameliario plokštelės baltų laidojimo paminkluose aptiktos Kurše esančiame Sarajų kapinyne. Kuršių kario kape, datuojamame XIII a., aptikta 2×6 cm dydžio 60 lameliario plokštelių³⁰. Deja, šios šarvų detalės buvo labai sunykusios. Iki šiol išsamiau nenagrinėtos plokštelės šiuo metu yra dar prastesnės būklės, beveik subyrėjusios, ir tinkamai jas tipologizuoti yra labai sunku. Keletas išlikusių sveikesnių plokštelių forma ir skyučių skaičiumi primena siaurąsias eilines plokšteles iš Visbio mūšio masinės kapavietės šarvų plokštelių komplekto nr. 25³¹. Atsitiktinai lameliario plokštelių aptikta ir 1999 m. vykdytų Paalksnių kapinyno tyrimų metu³². Lameliario šarvų plokštelės ir jų fragmentai, kaip ir dauguma kitų, konkretiems kapams nepriskiriamų, radinių, archeologo Mykolo Michelberto nuomone, turėjo priklausyti suardytiems degintiems kapams³³. Taip pat galime spėti, kad šios pavienės šarvų plokštelės į kapą, o prieš tai ir į laidotuvių laužą, galėjo patekti kaip simbolinė įkapė, o ne kaip visų šarvų

²⁶ URBANAVIČIUS, Vytautas. Obelių senkapio (Ukmergės raj.) 1980 m. kasinėjimų ataskaita, 1980. *LIIR*, f. 1, b. 995, p. 30.

²⁷ VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, Regina. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius, 2001, p. 379.

²⁸ PETRAUSKAS, G. *Senųjų Trakų apylinkių...*

²⁹ NOWAKOWSKI, A.; ORLOWSKI, T. *Dwa przedstawienia...*, s. 83–95.

³⁰ ASARIS, Jānis. *Vīriešu apbedījumi Sāraju senkapos. Zinātniskās sesijas materiāli par arheologu 1992. un 1993. Gada pētījumu rezultātiem*. Rīga, 1994, 17. lpp.

³¹ THORDEMAN, Bengt. *Armour from the Battle of Wisby 1361*. Vol. 2. Uppsala, 1940, p. 144.

³² MICHELBERTAS, Mykolas. Ataskaita už 1999 metų archeologinius tyrinėjimus Paalksnių kapinyne, Kelmės raj., 1999. *LIIR*, f. 1, b. 3472, 29:49 pav.

³³ MICHELBERTAS, M. *Paalksnių archeologijos...*, p. 132.

dalis. Lameliaro plokštelių nuolaužų rasta ir tarp XIII–XIV a. degintinių kapų įkapių Bedugnės kapinyno teritorijoje³⁴. Vienas lameliaro plokštelės fragmentas rastas Ruseinių senkapio kape nr. 48³⁵.

Veikiausiai lameliaro tipo šarvai buvo pirmieji metaliniai plokšteliniai šarvai, žinomi baltų, o kartu ir LDK, žemėse. Archeologijos duomenys rodo juos buvus žinomus XIII a., o gal netgi XII a. Ankstyviausių lameliaro šarvų detalių randama laidojimo paminkluose, degintiniuose kapuose. Pabrėžtina, kad LDK laidojimo paminkluose šių šarvų tipo plokštelių aptinkama tik dabartinėse baltų gyventose žemėse. Visiškai suprantama, kad tai lėmė pagoniški – kitokie nei krikščionių slavų – laidojimo papročiai. Rytų slavų žemėse archeologiniuose paminkluose randamos lameliaro detalės rodo nemenką šio šarvų tipo populiarumą tarp karių. Taip pat gana gabi ir logiška teorija, kad lameliaro plitimo kryptis šiame regione ėjo iš rytų į vakarus. Archeologinių tyrimų medžiaga liudija, kad šių artefaktų senkapiuose gali būti aptinkama tiek kaip atsitiktinių radinių iš suardytų kapų, tiek kaip kapų inventoriaus. Didžiosios kunigaikštystės kūrimosi laikotarpiu ėmęs vis labiau plisti mirusiųjų deginimo paprotys ar po krikšto atsiradęs spėjamas paprotys kremuotus mirusiuosius laidoti vandenyje šią situaciją dar labiau komplikuoja, ir norint aptikti mažas šarvų plokšteles (kurios į kapus galėjo būti dedamos pavienės – kaip simbolinės įkapės) ar dar smulkesnius radinius, būtini labai kruopštūs archeologiniai tyrimai.

Lietuvių karius su lameliaro šarvais vaizduojančios ikonografijos, datuojamos nagrinėjamu laikotarpiu, nėra. Tokiu atveju analogų paiešką tektų nukelti į aplinkines šalis ar netgi kiek toliau. Lameliaro šarvus dėvinčių karių galima pamatyti senosios Rusios vaizduojamojo meno šaltiniuose. Galimai iš stepių klajoklių perimtas šarvų tipas dėl kontaktų su rytų slavais pateko ir buvo naudojamas lietuvių (ir kitų baltų) karių. Panašu, kad šis plokštelių šarvų tipas baltams galėjo būti žinomas ir prieš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susikūrimą bei naudojamas šalia grandinių šarvų arba kaip jų papildoma apsauga.

Vietoje išvadų

Šiuo metu turimi duomenys leidžia tik gana apytiksliai nustatyti, kaip atrodė ir kokiu būdu kovojo lietuvių kariai XIII a. – XIV a. pirmojoje pusėje. Tikslėsių duomenų karių rūšių klausimu lyg ir turėtų suteikti istoriniai šaltiniai, bet jų informacija išlieka gana lakoniška. Vis dėlto, sudėjus archeologijos, ikonografijos, istorijos duomenis, jau galima susidaryti ir kažkokį vaizdą apie nagrinėjamo laikotarpio sąlyginai abstraktų lietuvių karį. Apskritai XIII a. viduryje – XIV a. pradžioje lietuvių karys yra gana

³⁴ PETRAUSKAS, G. *Senųjų Trakų apylinkių...*, p. 9–16.

³⁵ URBANAVIČIUS, Vytautas. Ruseinių senkapis, Kėdainių raj., 1969 m. tyrinėjimų ataskaita, 1969. *LIIR*, f. 1, b. 345.

gerai šarvuotas kavalerijos atstovas, neabejotinai mokėjęs kautis raitas ir netgi galėjęs žirgu šturmuoti prieš gretas. Stepių klajoklių įtaka Lietuvos kavalerijai turėjo būti minimali, nors ir gana akivaizdi, kalbant apie kai kuriuos balnakilpių tipus ar lameliario šarvus. Vakarietiško ginkluotės tipų naudojimas ir pentinų klausimas gal ir leidžia kalbėti apie savotišką lietuvių kavalerijos kovos taktiką, bet su ryškiais bendraeuropiniais bruožais. Naudojų šalmų klausimas išlieka galutinai neatsakytas, nors tendencija pastebima. Kariai galėjo dėvėti tiek kūgio, tiek kupolo formos šalmus be antnosio, nors šios šalmo dalies naudojimo problema taip pat neaiški. Naudojantis keleto šalmų bei ikonografijos duomenimis, galima nustatyti kažkokią tuo metu vyravusią ginkluotės tendenciją, tačiau visiškai atmesti kitų taip pat negalima. Šalmų su antnosiais ar to meto Vakarų Europai būdingų šalmų nebuvimas neleidžia teigti, kad lietuviai kariai jų visai ir nenaudojo.

142

Ateityje atskiras dėmesys turėtų būti skirtas vadinamojo „Glando“ stiliaus artefaktams. Sidabru inkrustuoti žirgo ir raitelio aprangos elementai bei ginklai buvo išskirtinis XIII–XIV a. lietuvių karinio elito bruožas. Panašu, kad išsamesnė šių radinių analizė gali padėti rasti ne tik tam tikrą baltišką / lietuvišką žymą archeologijoje, bet ir atsakyti į kai kuriuos viduramžių Lietuvos bei Europos karybos istorijos klausimus.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- ANTANAVIČIUS, Juozas. X–XIII a. žirgų kamanos iš Pakalniškių. *Kraštotyra*, 1969, p. 103–109.
- ANTANAVIČIUS, Juozas. Balno kilpos Lietuvoje X–XIV a. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1976, nr. 1, p. 69–81.
- ASARIS, Jānis. Viriešu apbedījumi Sārajū senkapos. *Zinātniskās sesijas materiāli par archeologu 1992. un 1993. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga, 1994, 15.–18. lpp.
- BIERMANN, Felix. Mittelalterliche Kriegerausrüstung mit der Darstellung eines gehörten Tieres. *Waffen- und Kostümkunde*, 2002, Bd. 1, S. 63–79.
- CLARK, John. *The Medieval Horse and its Equipment c. 1150–1450*. London, 1995.
- HILCZEROWNA, Zofia. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*. Poznań, 1956.
- KOTOWICZ, Piotr. Early Medieval Ornamented Axes from the Territory of Poland. *Studia Universitas Cibiniensis, Series Historica*, 2011, Supplementum no. 1, pp. 105–132.
- LEPAGE, Jean-Denis. *Armies and Weapons in Western Europe*. London, 2005.
- MICHELBERTAS, Mykolas. *Paalksnių archeologijos paminklai*. Vilnius, 2011.
- Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Sud. Darius ANTANAVIČIUS, Darius BARONAS, Artūras DUBONIS, Rimvydas PETRAUSKAS. Vilnius, 2005.
- NICOLLE, David. *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350: Islam, Eastern Europe and Asia*. London, 1999.
- NOWAKOWSKI, Andrzej; ORLOWSKI, Tomasz. Dwa przedstawienia uzbrojenia bałtyjskiego w śrzednio-wiecznej plastyce figuralnej z ziem polskich. *Archeologia*, 1984, t. VIII, s. 83–95.
- PAULSEN, Peter. *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*. Berlin, 1939.
- PETRAUSKAS, Gediminas. *Laidosena viduramžių Lietuvoje: mirusiųjų deginimo paprotys*. Disertacija. Vilnius, 2017.
- PETRAUSKAS, Gediminas. Prie Lietuvos valstybės susidarymo klausimo sugrįžtant: laidojimo papročių aspektas. *Res Humanitariae*, 2015, t. XVII, p. 114–136.

- THORDEMAN, Bengt. *Armour from the Battle of Wisby 1361*. Vol. 2. Uppsala, 1940.
- VAITKEVIČIENĖ, Daiva; VAITKEVIČIUS, Vyktintas. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. *Lietuvos archeologija*, 2001, t. 21, p. 311–334.
- VIKE, Vegard. *Ring Weave – A metallographical analysis of ring mail material at the Oldsaksamlingen in Oslo*. Oslo, 2000.
- VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, Regina. Ankstyviausių šalmų Lietuvoje klausimu. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1965, nr. 2, p. 59–71.
- VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, Regina. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius, 2001.
- ZINKEVIČIUS, Zigmās. Dėl Mikalojaus Daukšos rašomosios kalbos kilmės. *Baltistica*, 1999, t. XXXIV, nr. 2, p. 245–248.
- ВАЛУЕВ, Анатолий; КУЛАКОВ, Владимир. Тевтонский крест и бог Перкуно. *Наука в России*, 1999, nr. 6, с. 80–85.
- ГАБРЮНАЙТЕ, Казимиера. Локальные подражания раннесредневековых шлемов русского типа в Литве. *Acta Baltico-Slavica*, 1965, nr. 2, с. 115–133.
- ГУРЕВИЧ, Фрида. Скандинавские находки X–XI вв. на территории Белоруссии. *Скандинавский сборник*, 1990, т. XXXIII, с. 100–121.
- ЗВЕРУГО, Ярослав. Археологические работы в Слониме. *Беларускія старажытнасці*, 1972, с. 248–289.
- КАЗАКЯВИЧЮС, Вытаутас. Шлем из Павирвите-Гудай. *Исторія Русі-України*, 1998, с. 129–135.
- КИРПИЧНИКОВ, Анатолий. *Древнерусское оружие: Доспех. Комплекс боевых средств IX–XIII вв.* (Археология СССР, № 3). Ленинград, 1971.
- КИРПИЧНИКОВ, Анатолий. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.* Ленинград, 1973.
- КРАУЦЭВІЧ, Алясь. Унікальная знаходка беларускай зброі. *Спадчына*, 1990, nr. 3, с. 49.
- КРАУЦЭВІЧ, Алясь. Комплекс зброі і рыштунку XIII стагоддзя з-пад Гродна. З глыбі вякоў. *Наш край*, 1992, с. 40–46.
- КУЛАКОВ, Владимир. Изображения на плакированных серебром железных изделиях пруссов и куршей. *Res Humanitariae*, 2016, t. XX, p. 10–30.
- КУЛАКОВ, Владимир. Культурное оружие балтов и славян X–XII вв. *Slavia Antiqua*, 1991 / 1992, nr. XXXIII, с. 115–130.
- ПЕТРОВ, Юрий. Древнерусские шлемы с полумасками. *Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии*, 1997, т. II, с. 139–143.
- ПЛАВІНСКІ, Мікалай. Слонімскі шлем (датаванне і паходжанне). *Гістарычны Альманах*, 2003, т. VIII, с. 137–144.

THE WARRIOR IN EARLY LITHUANIA: RESEARCH INTO ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Paulius Bugys

Summary

The 13th century was a particular period in the history of Lithuania: it was the time when the first and only king of Lithuania, King Mindaugas, was crowned. The founding of the Lithuanian Kingdom (Grand Duchy) was undoubtedly related to the rise of the military

power of one ruler, and also to the formation of a professional army. Starting from the 14th century, the grand duchy grew, expanding successfully to become one of the biggest expansion forces in northeast Europe. Unfortunately, there is no information today about what the equipment of the Lithuanian warrior looked like at that time. The situation is complicated by the poor data in historical sources, the lack of iconography, and problems with accurate dating, which make it difficult to analyse the archaeological data. The aim of this article is to prove that by using this apparently scanty information, we can create not only an image of the arms and armour used by a particular warrior; there is also a possibility to retrace specific features of warfare by the Lithuanians, and even some features of the tactics used in battle. The reconstruction of a warrior is a time-consuming and complicated process, involving the analysis of archaeological and iconographic data, as well as studies of historical sources. That is why this article presents only the initial results of this study, focusing on research methodology and opportunities.

In analysing the warfare by Lithuania in the mid-13th and early 14th centuries, it is necessary to review tendencies in weaponry and specific cultural attributes that are characteristic of the region. With the murder of King Mindaugas, the short period of Christianity as the new state religion came to an end. The Grand Duchy of Lithuania remained officially pagan until 1387; therefore, there is something special about Lithuanian archaeological material. This relates to the unexpected campaigns by Lithuanian troops in neighbouring lands, and the expansion of the grand duchy. An analysis of the burial customs of this exact period gives the greatest opportunity to reconstruct the warrior of the period, and to analyse the power of the army as well. The issue of burials associated with warriors and their horses is most important in the search for reflections of Lithuanian military power in the material from burial sites. It is likely that the spread of cremation, practised by the Lithuanians, to the territories of the other Baltic tribes, is related to the soldiers-colonists, called *leičiai*, serving the duke. Some common features that unite the territory of Lithuania can be noticed. An analysis of the arms and armour of the warrior, and research into the equipment of the horseman and the horse as well, can help interpret the situation. Artefacts with inlaid silver need special analysis, which might answer many questions about warfare in Lithuania. Unfortunately, artefacts related to warfare are often found accidentally, or data from past archaeological investigations does not provide adequate information for accurate dating. The latter problem is easier to solve using an old but reliable method: correlation, the search for analogues, analysis of style. The correct search for analogues should not be limited to archaeology. A lot of information can be obtained from sources in the fine and applied arts, although these, relating to the Lithuanian context, are not so numerous before the end of the 14th century. Due to the lack of iconographic sources, it is not recommended to limit ourselves to data relating only to Lithuania. For example, some features of the archaeological artefacts discovered in Lithuania can also be seen in fine art from Western Europe, and so it makes a wider interpretation of the object possible. The analysis of Medieval art becomes as important as research into the object itself. An archaeologically discovered object can in some cases be recognised in fine art sources. However, this information should be analysed carefully, taking into account certain nuances that may cause the study to go in the wrong direction.